

JABBOR ESHONQULOV,
*O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor*

TURKIY FOLKLORSHUNOSLIKNING YETUK DARG'ALARIDAN BIRI

Shokir Ibrayev nomi bugun nafaqat Qozog'iston, balki butun turk dunyosiga, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, jahon folklorshunosligiga yaxshi tanish bo'lgan ism. Uni o'z yurtida, qardosh mamlakatlarda, xorijda ham umrini ilmga, turkiy xalqlar tili va madaniyati, folklori hamda yozma adabiyoti, umumturkologiya masalalarini tadqiq etishga bag'ishlagan zabardast olim sifatida bilishadi.

U 1950-yilda Qozog'iston Respublikasining Qizilo'rda viloyatining Shiyel tumaniga qarashli Beshtom ovulida tug'ilgan. Ovuldagi o'rta maktab ta'limidan so'ng, 1973-yilda Qozoq davlat universitetini muvafaqqiyatli yakunlaydi. Bir muddat Farobiy nomidagi universitetda o'qituvchilik qiladi. 1979-1982-yillarda Qozog'iston Fanlar akademiyasining Muxtor Avezov nomidagi adabiyot va san'at institutida ilmiy xodim, kichik ilmiy xodim, katta ilmiy xodim vazifasida ishlaydi. Dastlab, nomzodlik, so'ngra doktorlik dissertasiyasini muvafaqqiyali himoya qiladi, professorlik darajasiga erishadi.

1982-1989-yillarda shu institutning qo'lyozmalar bo'limini boshqaradi. 1995-yilda institut direktori, 1996-yildan esa Qozog'iston Respublikasi Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti lavozimida ishlay boshlaydi. Bir muddat Turkiyaning Egey universitetining professori, Xo'ja Ahmad Yassaviy nomidagi qozoq-turk universiteti rektori, Turkiy xalqlar Akademiyasining prezidenti lavozimlarida ishladi. Oddiy aspirantlikdan, filologiya fanlari doktori, professor, akademiklik darajasigacha bo'lgan sharaflari yo'lni bosib o'tdi.

Hozirgi kunda Xo'ja Ahmad Yassaviy nomidagi qozoq-turk universiteti qoshidagi Turkologiya ilmiy tadqiqot institutiga rahbarlik qilib kelmoqda. Qayerda, qanday vazifada ishlamasin, u bit-ta aqidaga amal qildi: qaysi xalqning farzandi, kimlarning avlodi, qanday oilada voyaga yetganini unutmadi. Halollikni o'ziga kasb qildi, har doim ilmga suyandi, haqiqat tug'ini baland ko'tardi.

Shokir Ibrayev bilan tanishganimizga sal kam o'ttiz yil bo'layapti. Ilk bor Turkiyada bo'lib o'tgan xalqaro anjumanlardan birida tanishgandik. Bir ko'rishgandayoq qandaydir bir iliqlik yur-agimni chulg'ab olgan, xuddi oldindan bilgan, tanigan odamday menda qadrdonlik hissi uyg'ongan edi. Bu hissiyot bugungi kungacha o'zgargani yo'q. Shokir og'ani ko'rganda o'zimning tug'ish-ganimni ko'rganday quvonib ketaman.

Olimni martaba emas, ilmi mashhur qiladi. O'tgan asrning oltmishinchi yillarida ilm olami-ga kirib kelgan Shokir Ibrayev, Kenjaxon Matixonov, Anarboy Bo'ldiboyev kabi olimlar ustoz-lari S.Qasqabasov, Y. Tursunov, R.Beriboyevlar kabi Ch.Valixanov, A.Baytursunov, M.Avezov, E.Qoniratboyev kabi qozoq folklorini juda yuksaklikka ko'targan ustozlarning yo'lini davom ettir-dilar. Bir paytlar qozoq folklorshunosligida erishilgan yuksak "marra"ni boy berishni istamadilar. Istakning o'zi kifoya qilmaydi. Bunga juda katta bilim, tafakkur, hayotiy tajriba, qunt, sabr va matonat kerak bo'lardi. Bu avlod zimmasidagi mas'uliyatni yaxshi his qildi va ularning har biri

yetuk folklorshunos bo'lib yetishdilar. Turkiy xalqlar folklorini tadqiq etish bu olimlarning sharaflari vazifasiga aylandi.

Turkiy xalqlar og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi, asrlar davomida xalqning tarixiy xotirasi, estetik didi va ma'naviy qadriyatlarini mujassam etgan bebaho meros hisoblanadi. Bu merosni ilmiy asosda o'rganish, uning poetik xususiyatlari, variantchilik tizimi va umumturkiy ildizlarini aniqlash zamonaviy folklorshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Ana shu jarayonda turkolog olim, filologiya fanlari doktori, professor Shokir Ibrayevning ilmiy tadqiqotlari alohida o'rin tutadi.

Shokir Ibrayevning ilmiy faoliyati asosan turkiy xalqlar qahramonlik eposini, uning poetikasi, janr xususiyatlari hamda tarixiy-tipologik asoslarini o'rganishga qaratilgan. Ayniqsa, **“Dada Qo'rquq kitobi”**, **“Qoblandi botir”**, **“Edige”** kabi xalq dostonlarini atroficha tadqiq etish orqali u ushbu epik yodgorliklarning umumturkiy mohiyatini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Olimning ishlari turkiy eposni alohida xalq doirasida emas, balki yaxlit madaniy-tsivilizatsion hodisa sifatida talqin qilishga zamin yaratdi.

“Dada Qo'rquq kitobi (Qo'rquq ota kitobi)” xuddi “Alpomish”, “Manas” kabi turkiy xalqlarining eng nodir og'zaki ijodi namunalaridan biri hisoblanadi. Bu kitob shu paytgacha eng ko'p o'rganilgan, eng ko'p chop etilgan va eng ko'p sevib o'qib kelinayotgan asarlardan biridir.

IX–XIV asrda yaratilib, XV asrdan qo'lyozma holida kitobat qilingan mazkur asarning shu paytgacha ikki yozma varianti – Drezden (Berlin) va Vatikan nusxalari mavjud bo'lib, o'z ichiga o'n ikkita bo'y, ya'ni, har biri alohida voqealar tafsilotiga bag'ishlangan dostonlarni qamrab olgan. Bu dostonlarni birlashtirib turuvchi jihat esa Qo'rquq otadir.

Shokir Ibrayevning “Qo'rquq ota kitobi” tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqoti nafaqat Qozoqistonda, balki butun turk dunyosida iliq e'tiroflarga sabab bo'ldi. Nazarimda, Shokir og'a Qo'rquq ota fenomenini boshqa olimlardan ko'ra chuqurroq anglagan va teranroq tahlil etgan. Nima uchun? Bu savolni olimning **“Qo'rquq ota kitobi”**, **“Qozoq eposi”**, **“O'g'uz dostonlari poetikasi”** yoxud **“Epos olami”** kitoblarini o'qiyotganda o'zinga ko'p marta berganman. Javobni Shokir Ibrayevning hayot yo'lidan, kitoblari, ko'plab maqolalari, turli nashrlarga sochilib ketgan suhbatlaridan topganman.

Shokir og'a Qo'rquq ota haqidagi afsonalar vatani bo'lgan yurtda o'sib ulg'aygan. Qo'rquq otaga muhabbat uning bolalik chog'laridanoq qon-qoniga singib ketgan, uning timsolidagi ajododlar o'giti ruhida ulg'aygan. Yana bir jihat, Shokir Ibrayev Qo'rquq ota haqidagi terma va dostonlar kuylanib kelinayotgan makonda kamol topdi. Yoshligida ruhiyatiga singgan o'gitlar jonli ijrodan olingan taassurotlar bilan yanada boyidi. Keyinchalik esa, folklorshunoslik borasidagi adabiyotlar uning nazariy bilimlarini yanada mustahkamladi. Bu olingan bilimlar Shokir Ibrayevni xalqaro doirada fikrlashga, folklor masalalarini dunyo miqyosida tahlil etib, muhim xulosalarga kelishga undagan.

Qahramonlik eposi Shokir Ibrayev tadqiqotlarining markaziy ob'ekti hisoblanadi. U epos poetikasi, epik vaqt va makon, obrazlar tizimi masalalarini chuqur tahlil qiladi. Olimning fikricha, eposdagi voqealar vaqti mifologik va tarixiy qatlamlarni o'zida mujassam etgan bo'ladi.

Shokir Ibrayev turkiy eposlardagi takrorlar, formulalar va an'anaviy epitetlarni poetik tizimning muhim unsurlari sifatida baholaydi. Bu elementlar epik matnning og'zaki ijro sharoitida saqlanishini ta'minlashini turkiy xalqlar dostonlari matni tahlili asosida isbotlaydi.

Shokir Ibrayevning ilmiy merosida turkiy xalqlar folklori va epik an'analari markaziy o'rin tutsa-da, uning Abay tanuv (abayshunoslik) masalalariga doir izlanishlari ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Olim Abay merosini faqat qozoq milliy adabiyoti doirasida emas, balki umumturkiy ma'naviy tafakkur kontekstida talqin qiladi.

Shokir Ibrayev Abay Qo‘nonboevni shoir sifatidagina emas, balki ma‘rifatparvar mutafakkir, turkiy xalqlar ma‘naviy uyg‘onishini ifoda etgan shaxsiyat sifatida baholaydi. Olimning fikricha, Abay ijodi og‘zaki an‘anadan yozma adabiyotga o‘tish jarayonida ko‘prik vazifasini bajargan.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston va Qozog‘iston, umuman turkiy davlatlar o‘rtasidagi ilmiy, madaniy hamkorliklar tabora mustahkamlanib bormoqda. Biz Turkiy davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikning yangi bir yuksalish davrini yashayapmiz, desak hech mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu o‘rinda Turkiy davlat tashkiloti rahbarlarining sayi harakatlari, qat‘iy pozisiyalarini alohida urg‘ulab o‘tish joiz bo‘ladi. Shu bilan birga, xalqlarimiz o‘rtasidagi hamkorlikka o‘zlarining benazir ulushini qo‘shib kelayotgan turli sohalarida faoliyat yuritib kelayotgan turkolog olimlarimizning xizmati ham beqiyos. Bularning orasida Shokir Ibrayevning ham alohida o‘rni bor.

Olim so‘nggi yillardagi tadqiqotlari bilan faqat folklorshunosgina emas, balki yirik turkolok olim sifatida turk dunyosiga tanildi. Olim o‘z izlanishlarida turkologiyani quyidagi bosqichlarga: turkologiyaning shakllanish tarixi, turkologiyaning tarkibi, turkologiyaning tarixiy taraqqiyot tamoyillari, turkologiyaning bugungi holati bo‘lib tadqiq etadi va uni ko‘p tarmoqli gumanitar fanlarning yaxlit majmuasiga aylanib ulgurganini urg‘ulaydi.

Shokir Ibrayev ilmiy izlanishlari bilangina emas, Xo‘ja Ahmad Yassaviy nomidagi qozoq-turk xalqaro universitetining Turkologiya ilmiy tadqiq instituti rahbari sifatida o‘z tashkilotchiligi bilan turkologiyaga muhim hissa qo‘shib kelmoqda. Bu dargohda bo‘lib o‘tayotgan xalqaro miqyosdagi anjumanlar va ularda ilgari surilgan masalalar bu sohaning kelgusi taraqqiyoti uchun muhim nazariy xulosalarni bermoqda.

Shokir Ibrayevning ellikka yaqin kitoblari, to‘rt yuzdan oshiq maqolalari, so‘nggi yillarda chop etilgan “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Epos elemi. 1-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Qazaqtin G‘uriptik folkloru 2-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Qazaq folklori. 3-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Turkologiya jena qazaq ruxaniyati. 4-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Abay fenomeni. 5-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Abaydin aqindiq beynesi. 6-tom”, “Shekir Ibrayev. Shig‘armalar. Ot folkloristiki do tyurkologii. 7-tom” kabi qozoq tilida nashr etilgan ko‘p jildligi, “Shakir Ibrayev. Kazak Rituel Folkloru” nomli Turkiyada hamda Qirg‘iz Respublikasining Bishkek shahrida qirg‘iz tilida chop etilgan “Shakir Ibrayev. Qazaq Salttik folkloru” kabi kitoblari olimning bugungi ilmiy olamda tutgan o‘rni va nufuzini ko‘rsatib turibdi.

Olim ko‘plab tadqiqotlarida eposni faqat folklor namunasi sifatida emas, balki tarixiy xotira, ijtimoiy ong va etnik o‘zlikning ifodasi sifatida tahlil qiladi. Bu yondashuv zamonaviy folklorshunoslik, umumturkologiya uchun muhim nazariy ahamiyatga ega.

Qozog‘iston Fanlar akademiyasining akedemigi, Cho‘qon Valixanov nomidagi davlat muhovfoti sovrindori, xalqaro folklorshunoslar qo‘mitasi a‘zosi Shokir Ibrayevning tadqiqotlari Qozog‘iston, Qirg‘iz Respublikasi, Ozarbayjon, Turkiya, Rossiya, Germaniya, Xitoy, Yaponiya kabi mamlakatlarda e‘tirof etilgan, uning ilmiy qarashlariga suyangan holda tadqiqolar olib borilmoqda. Bunday ta‘riflarni yana uzoq davom ettirish mumkin.

Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, filologiya fanlari doktori, professor, Qozog‘iston Fanlar akademiyasining akedemigi Shokir Ibrayev O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining “Adabiy meros” ilmiy jurnali tahririyati a‘zosi.

O‘z umrini tuki xalqlar folklorini tadqiq etishga bag‘ishlagan olim, zamonaviy folklorshunoslikning yetuk darg‘alaridan biri – Shokir Ibrayev bu yil qutlug‘ yetmish besh yoshni qarshilamoqda. Ilm tug‘ini baland ko‘targan, o‘z hayoti, ilmi va tashabbuskorligi bilan hamkasblariga, yoshlarga o‘rnak bo‘lib kelayotgan olimni ushbu qutlug‘ yosh bilan tabriklab, kelgusi ilmiy ijodiy ishlariga ulkan muvfaqqiyatlar tilab qolamiz.